

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

Μια νέα ερμηνεία ενός γκράφιτι από υστερορωμαϊκή οικία της αρχαίας Ελεύθερνας*

Εις μνήμην Πέτρου Γ. Θέμελη (1936-2023)

εἰσὶν θεοὶ πολλοὶ καὶ κύριοι πολλοί
Παῦλος, Α΄ Κορ, 8, 5.

Κατά την ανασκαφή της Οικίας 2 του ανατολικού Τομέα Ι της αρχαίας Ελεύθερνας από τον καθηγητή Πέτρο Θέμελη κατά τα έτη 1992-1994 ήρθε στο φως το ανώφλι θύρας που συνέδεε τα δωμάτια με τους συμβατικούς αριθμούς 23 και 26 πλούσιας ρωμαϊκής οικίας (εικ. 1). Η κάτω επιφάνεια του ανωφλιού έφερε χαραγμένη την επιγραφή (εικ. 2):¹

Νείκην τῷ Κυρείῳ

Το δωμάτιο 23 παρείχε πρόσβαση στον κύριο δρόμο, ενώ, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, οι όροφοι και των δύο δωματίων διέθεταν πλούσια διακόσμηση και απέδωσαν πολλά ευρήματα. Είναι πιθανό οι ισόγειοι χώροι να χρησιμοποιούνταν ως βοηθητικοί. Στο στρώμα καταστροφής του δωματίου 26 βρέθηκε θησαυρός χάλκινων νομισμάτων με χρονολογία απόκρυψης τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. Το κτήριο καταστρέφεται πριν τα τέλη του 3ου αι., η χρήση του όμως συνεχίζεται μέχρι την οριστική εγκατάλειψή του, ως αποτέλεσμα των μεγάλων σεισμών, το 365 μ.Χ. Ο συσχετισμός της επιγραφής με χριστιανούς οδήγησε επίσης τον ανασκαφέα να αποδώσει με επιφύλαξη την πρώτη φάση καταστροφής του κτηρίου «στην ταραγμένη περίοδο διωγμού των χριστιανών επί Τραϊανού Δεκίου (249-251 μ.Χ.)», ερμηνεύοντας παράλληλα την επιγραφή «ως ευχή των χριστιανών ενοίκων της οικίας ενάντια στις βιαιότητες των διωκτών». Συμπληρώνει ωστόσο σε νεότερη δημοσίευσή του ότι το επίθετο

* Θερμές ευχαριστίες στους ΉΠ. Θέμελη (Ε.Μ.Α.Σ.), Ν. Τσιβίκη (Ι.Μ.Σ.) και τους ανώνυμους κριτές για τις χρήσιμες επισημάνσεις και τη βοήθειά τους.

1. Θέμελης 1994-1996, 267-269, πίν. 12β. Με βάση την πρώτη παρουσίαση της επιγραφής, SEG 45, 1266.

κύριος θα μπορούσε να απευθύνεται και στον αυτοκράτορα.² Τη βασική εκδοχή και χρονολόγηση στα 250 μ.Χ. υιοθέτησε ο Γιάννης Τζιφόπουλος στην αναλυτική δημοσίευση της επιγραφής, αν και σημειώνει πως μια κάπως νεότερη χρονολόγηση δεν θα έπρεπε να αποκλειστεί.³ Η παραπάνω ερμηνεία καθιστά την επιγραφή αυτή ως την παλαιότερη επιγραφική μαρτυρία για την παρουσία χριστιανών στην Ελεύθερνα και σε ολόκληρη την Κρήτη.⁴ Σε ό,τι ακολουθεί θα αμφισβητήσω τις προηγούμενες ερμηνείες υποστηρίζοντας ότι το εν λόγω κείμενο συνδέεται με ένα τελετουργικό δρώμενο στο πλαίσιο του υστερορωμαϊκού οίκου.⁵

Ο τόπος εύρεσης, ο συνδυασμός των λέξεων νίκη και κύριος καθώς και ο σύντομος και πρόχειρος χαρακτήρας της οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η υπό εξέταση επιγραφή θα πρέπει να ταξινομηθεί ως ανήκουσα στην κατηγορία των επευφημιών (αρχ. εὐφημίες, εὐλογίες, φωνές, ἐκβολήσεις κ.ά.), σύντομων δηλαδή στερεοτυπικών φράσεων, οι οποίες διατυπώνονταν προφορικά και επαναλαμβάνονταν, είτε αυθόρμητα είτε στη βάση ενός τυπικού, κοσμικού ή θρησκευτικού, στην παρουσία πλήθους. Η χρήση στον δημόσιο χώρο και η καταγραφή τους σε επιγραφές, ακιδογραφήματα (graffiti) ή άλλες γραπτές πηγές αποτελεί χαρακτηριστικό των αυτοκρατορικών χρόνων. Μεγάλο αριθμό τέτοιων κειμένων συναντάμε χαραγμένα σε πολυσύχναστα σημεία των πόλεων, συχνότερα σε στοές, λουτρά, στάδια και θέατρα, όπου οι επευφημίες αυτές συνήθως εκστομίζονταν.⁶

2. Themelis, 2004, 64· 2009, 70-1· 2020, 179-180, σχ. 4 και 7. Rathmayr, Scheibelreiter-Gail 2023, 149, 152, 240.

3. Υ. 0,185. Π. 1,03. Π. 0,50. Υ.Γ. 0,006-0,01 μ. Να σημειωθεί ότι σε απόσταση περ. 0,03 μ. και πάνω από το γράμμα Ν της επιγραφής, ακόμα ένα Ν έχει χαραχτεί. Tzifopoulos 2000, 252 αρ. 12, εικ. 12, σύμφωνα με τον οποίο «The letters of this graffito are scratched carefully, and in line 2 the strokes of the letters touch lightly one upon the other. [...] Moreover, the position of the inscription and the height of the letters clearly suggest that the intention of the cutter was not to make it easily visible and readable, but keep it hidden, as it were, except from those few that knew about it».

4. Sweetman 2019, 518.

5. Μελέτες για ακιδογραφήματα/γκράφιτι: Baird, Taylor 2011· Langner 2001· Corbier, Guilhembet 2011· Felle, Ward-Perkins 2021· Scholz, Horster 2015· Lohmann 2018· Keegan 2014.

6. Σχετικά με τις επευφημίες, βλ. Klauser 1950· Aldrete 1999, 101-164· Kruse 2006· Kuhn 2012· Peterson 1926· Roueché 1984· Wiemer 2004· Chaniotis 2009.

Το ρήμα νικάω-ῶ συναντάται συχνά σε επευφημίες, κυρίως όμως με τη μορφή νικᾷ ἡ τύχη του δείνα και λιγότερο νικᾷ ο δείνα και νίκα. Η χρήση της φράσης νικᾷ ο δείνα αρχικά ανακοίνωνε τον νικητή κάποιου διαγωνισμού, αθλητικού ή άλλου, αργότερα όμως γενικεύεται η χρήση της και εκφράζει την ευχή για ευημερία και ισχύ ενός ατόμου, μιας ομάδας ή κάποιου θεού. Αφορά ή απευθύνεται προς τα μέλη της τοπικής αριστοκρατίας και ευεργέτες της πόλης, τις φατρίες του ιπποδρόμου, τον αυτοκράτορα, σε διασημότητες από τον χώρο του θεάματος (π.χ. ηνιόχους ιπποδρομιών, μονομάχους, ηθοποιούς, μουσικούς), επαγγελματικούς ή θρησκευτικούς συλλόγους, την πόλη ή ακόμα και την αυτοκρατορία.⁷ Αντίθετα, η χρήση της λέξης νίκη ως ουσιαστικό, όπως τη συναντάμε στην Ελεύθερνα, δεν είναι συχνή.⁸

Το επίθετο κύριος/α ανήκει σε μια μεγάλη κατηγορία επιθέτων που δηλώνουν ισχύ, εξουσία και ιδιοκτησία. Μπορεί, για παράδειγμα, να δηλώνει τον ιδιοκτήτη του σπιτιού, κάποιας περιουσίας, τον επικεφαλής μιας ομάδας (π.χ. δούλων), τον αυτοκράτορα, αλλά και να εκφράσει μεταφορικά την αφοσίωση

7. Peterson 1926, 152-163· Roueché 1993, 3-4· το λ. νικάω του ευρετηρίου της ηλ. έκδοσης των επιγραφών *I.Aphrodisias* 2007. Για τις φατρίες του ιπποδρόμου και το πλούσιο επιγραφικό υλικό, βλ. τον πρόσφατο κατάλογο στο Roueché 2020, 247-259. Ενδεικτικά, SEG 53, 1103: Νεικᾷ ἡ Εἷσις (φυλακτά, Ρώμη, 2ος αι.)· *I.Aphrodisias* 2007, 13.107: νικᾷ ἡ τύχη τῶν ὄδε (εβραϊκή);· *I.Aphrodisias* 2007, 8.61: νικᾷ ἡ τύχη Κολοτρονος Θεοδότου προταυραρίου (aurarius)· *I.Aphrodisias* 2007, 8.272: νικᾷ ἡ τύχη τοῦ Μαρδαητοῦ· *I.Aphrodisias* 2007, 8.104: νικᾷ ἡ τύχη τῶν Πρασίνων κ(αὶ) τον μίμον τοῦ Πρασίν(ου)· *I.Aphrodisias* 2007, 4.12: νικᾷ ἡ τύχη τῶν σελλοφόρων· SEG 20, 374a: νικᾷ ἡ πίστις τῶν Χριστιανῶν (Reşâfe, Συρία)· SEG 33, 1324: + νικᾷ ἡ τύχη τοῦ βασι[λέω]ς (Qousour er-Roubaiyat, Αἴγυπτος, 7ος αι.)· *I.Aphrodisias* 2007, 8.1.iii: Νικᾷ ἡ τύχη τῆς πόλεως· Mass 1912, 45: 'Ρωμανία νικᾷ· SEG 41, 1544: νίκ[α], 'Ιουλι[ανέ] (Ασκαλὼν, 361/2)· Pawel Nowakowski, *Cult of Saints*, E00917: νικᾷ ἡ τύχη Μιχαιλῶν (Σαγαλασσός, 6ος αι.). Επίσης, IG IV² 3, 1274 (Κόρινθος): νικᾷ ἡ τύχη τῶν καλὼν κορασίων τὸν φίλὸν τον τοὺς ἀγάμους. Τέλος, το Χρονικό του Ψευδο-Ιησοῦ του Στυλῆ (507 μ.Χ.) παραδίδει ἓνα θαυματουργικό γεγονός που ἔλαβε χώρα σε ἓνα χωριό κοντά στην πόλη Ζεύγμα της Ἀνω Συρίας το 502-506 μ.Χ. Μία χήνα γέννησε ἓνα αυγό στο οποίο ἦταν χαραγμένη ἡ φράση «οἱ Ῥωμαῖοι νικῶσι» μαζί με δύο σταυρούς/σταυρογράμματα: Trombley, Watt 2011, 86-87. Για επευφημίες σε εκκλησιαστικές συνόδους, βλ. Roueché 2011.

8. Αγωνιστικά γκράφιτι (νίκη συν γενική) ἀπὸ την ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή ἱασό της Καρίας: Papakonstantinou 2015.

του ερωτευμένου.⁹ Σε θρησκευτικά συμφραζόμενα συναντάται ως θεϊκή επίκληση σε επιγραφές από τους αυτοκρατορικούς χρόνους και έπειτα γενικά θεωρείται πως η χρήση του επιθέτου αυτού: α) τονίζει τη διάθεση υποταγής του πιστού απέναντι στη θεότητα, μια ιδέα με «ανατολικές» καταβολές στο πλαίσιο του μετακλασικού κόσμου, β) δηλώνει το αποτέλεσμα μιας ιδιαίτερης θρησκευτικής εμπειρίας του πιστού με το θείο, για παράδειγμα μέσω ενός ονείρου, μιας θεϊκής επιφάνειας, ή χρησμού, γ) εκφράζει τις ενοθεϊστικές ή αλλιώς μεγαθεϊστικές τάσεις της ελληνορωμαϊκής θρησκευτικότητας των αυτοκρατορικών χρόνων, ή δ) δηλώνει την κύρια λατρεύμενη θεότητα ενός ιερού και ιερό προστάτη της τοπικής κοινότητας. Συναντάται συχνά σε σχέση με εξελληνισμένες θεότητες των περιοχών της Συρίας, της Φοινίκης και της Αραβίας (ως απόδοση των σημαντικών επικλήσεων Ba'al και Adon για θεούς και Ba'alat για θεές), καθώς επίσης με θεούς, εξελληνισμένους ή μη, των περιοχών της ρωμαϊκής Θράκης και της Αιγύπτου.¹⁰ Αποδίδει στα ελληνικά επίσης τον θεό των Ιουδαίων και αργότερα αναφέρεται στον Ιησού Χριστό.¹¹

Ο Δίων Κάσσιος μεταφέρει στο κείμενό του τις προσχεδιασμένες επευφημίες συγκλητικών και του πλήθους προς τον αυτοκράτορα Κόμμοδο σε αμφιθέατρο της Ρώμης το 192 μ.Χ. ως εξής: καὶ κύριος εἶ καὶ πρῶτος εἶ καὶ πάντων εὐτυχέστατος, νικᾶς, νικήσεις. ἀπ' αἰῶνος, Ἄμαζόνιε, νικᾶς.¹² Σε δημόσιες επιγραφές, ιδιαίτερα συχνή είναι η στερεοτυπική φράση ὑπὲρ σωτηρίας/ διαμονής/ υγείας καὶ (αἰωνίου) νίκης τοῦ κυρίου ἡμῶν αὐτοκράτορος και των παραλλαγών της. Σε συντομευμένη μορφή –και πάλι εμπρόθετη– τη βρίσκουμε πριν από ένα τιμητικό ψήφισμα της πόλης της Σελεύκειας επί του

9. LSJ, λ. κύριος. Επίσης, σε χαράγματα της ίδιας εποχής με ερωτικό περιεχόμενο: SEG 61, 847 (Αφροδισιάς)· SEG 66, 1252 (Έφεσος)· SEG 55, 1052 (Πομπηία).

10. Belayche 2020. Βλ. ενδεικτικά επίσης, *I.Epidauros Asklepieion* 59(4): κύριε χαῖρε (ενν. Ασκληπιός)· Alpers, Halfmann 1995, 636*1: εὐχαριστῶ σοι, κυρία Ἄρ[τεμι] (Έφεσος)· P.Oxy 110: Σάραπς (2ος αι. μ.Χ.).

11. Η πρωιμότερη επιγραφική μαρτυρία της λ. κύριος αναφερόμενη στον Χριστό είναι σε ένα ισοψηφικό χάραγμα από την Αγορά της Σμύρνης (ύστερος 2ος/αρχές 3ου αι.): Bagnall κ.ά. 2016, TP100.3, 45-47.

12. Δίων Ρωμ. Ιστ. 73.20.2. Όταν ο Γερμανικός κατά την επίσκεψή του στην Αλεξάνδρεια το 19 μ.Χ. επιχείρησε να απευθυνθεί στο πλήθος, εκείνο αμέσως τον διέκοψε: P.Oxy. 25, 2435, στ. 4-5: [οἱ] ὄχλοι ἐφώνησαν, οὐα, κύρι· ἐπ' ἀγαθῶι. [δ]έξι τῶν ἀγαθῶν. Επίσης, βλ. σχετικά Amundson 1935, αρ. 663 (εὐτυχῶς τοῖς κυρίοις).

Καλυκάνδου ποταμού (μεταξύ 142-161 μ.Χ.) ως ἐπὶ νίκη τῶν κυρίων.¹³ Αρκετά αργότερα τη συναντάμε με τη μορφή ευχής ή επευφημίας ως + Κύριε νίκην τοῖς δεσπότες Ῥωμαίων από τη Γόρτυνα.¹⁴ Παρομοίως, ως νίκη τῷ κυρίῳ μαρτυρεῖται σε γραπτή επιγραφή προσκυνητή των αυτοκρατορικών χρόνων στο φημισμένο ιερό του αιγυπτιακού ηλιακού θεού Μάνδουλη, κοντά στην πόλη Ασουάν της Νουβίας.¹⁵ Σε χάραγμα προσκυνητή ανήκει επίσης η φράση νίκα καὶ [θεο]πρ[έ]π[ει]α [τῷ] κυρίῳ θεῷ χρησιμοδότ[η Βη]σᾶ από το μαντείο του Μέμωνα στην Ἄβυδο της Αιγύπτου (ύστερη ρωμαϊκή περίοδος).¹⁶ Αλλά και σε ένα χάραγμα από τη σκηνή του θεάτρου της Αφροδισιάδας συναντάμε τη φράση πᾶσα νίκη τῇ κύρᾳ Οὐρα[νί]α.¹⁷ Σύμφωνα με τη Roueché, η τελευταία επιγραφή αναφέρεται στη θεά Αφροδίτη ως Ουρανία, στην οποία το θέατρο της πόλης ήταν αφιερωμένο. Θα μπορούσε ωστόσο να αναφέρεται και σε μια ντίβα του καλλιτεχνικού χώρου, όπως στην περίπτωση της διάσημης μιμάδας Ελλαδίας ή και της ακόμα πιο διάσημης αυτοκράτειρας Θεοδώρας, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τις πολυάριθμες επευφημίες για τους ηνιόχους του ιπποδρόμου.¹⁸

Με βάση τα παραπάνω θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι στην περίπτωση της επιγραφής από την Ελεύθερνα αναγνωρίζεται μια λιγότερο διαδεδομένη παραλλαγή των γνωστών επευφημιών του τύπου νικᾷ ἡ τύχη του δείνα, νικᾷ ο δείνα και νίκα, αποτελούμενη από το ουσιαστικό νίκη χωρίς πρόθεση και συνοδευόμενο από τη λέξη κύριος/α, η οποία θα μπορούσε να αναφέρεται στον θεό, τον αυτοκράτορα ή ένα σημαίνον πρόσωπο.¹⁹

13. SEG 63, 1402. Συντομευμένη μορφή της φράσης ἐπὶ νείκη καὶ ὕγείᾳ τῶν κ.λπ. Βλ., π.χ., IG II², 3405 (Αττική, 165/6 μ.Χ.).

14. I.Chr. Crete 23D (μετά το 612 μ.Χ.).

15. Εκατέρωθεν γραπτής αναπαράστασης καρποφόρου δέντρου και εντός δύο ωειδών στεφάνων οι επιγραφές: νίκη τῷ κυρίῳ & εὐφροσύνη (IGR I,5, 1351· Gauthier 1911, 197· Bilabel 1938, 8524). Η λ. εὐφροσύνη χρησιμοποιείται στο πλαίσιο συμποτικών θρησκευτικών τελετών αλλά θα μπορούσε να αναφέρεται και ως επίκληση στην Ἴσιδα.

16. Perdrizet, Lefebvre 1919, 524. Γενικά, Rutherford 2003.

17. I.Aphrodisias 2007, 8.1· 8.6.

18. Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. Ε 11874· Rutschowskaya 2000. Για άλλες διάσημες γυναίκες καλλιτέχνιδες στην ύστερη αρχαιότητα, βλ. Webb 2002. Για γκράφιτι από δημόσια κτήρια και οικίες που αναφέρονται σε καλλιτέχνες και άλλους διασκεδαστές, βλ. Dunbabin 2016, 117.

19. Πρβλ. τον κατάλογο με τύπους επευφημιών στο Chaniotis 2009, Appendix I-II.

Ποιανού όμως τη νίκη επευφημεί η επιγραφή από την Οικία 2 της αρχαίας Ελεύθερας; Ας ξεκινήσουμε με την υπόθεση των προηγούμενων σχολιαστών του χαράγματος της Ελεύθερας, ότι δηλαδή η λ. κύριος αναφέρεται στον Ιησού Χριστό σε αντιστοιχία, προφανώς, με τη συχνή φράση 'Ιησοῦς Χριστὸς νικᾷ και τις παραλλαγές του.²⁰ Με τη χρήση του ρηματικού τύπου νικᾶω-ᾶ σε χριστιανικά συμφραζόμενα είναι γνωστές οι στερεοτυπικές φράσεις: νικᾷ ἡ πίστις τῶν Χριστιανῶν,²¹ (Ἐν) τούτῳ/ τούτο νικά/ νικᾷ,²² ὁ Χριστὸς/ ὁ σταυρὸς/ τὸ σημεῖον τοῦτο/ τούτῳ νικᾷ / ἐνίκησεν,²³ Κύριε νικά.²⁴ Επιγραφές με τις ίδιες ή παρόμοιες φράσεις (όπως, π.χ., εἰς θεὸς, βοήθει, εἰς θεὸς ὁ νικῶν τὰ κακά, κύριε φύλαξον, Χριστὸς νικᾷ, αποσπάσματα από τις Γραφές, θρησκευτικά σύμβολα κ.ά.), οι οποίες χαράσσονταν στην εξωτερική πρόσοψη των ανωφλιών οικιών και άλλων κτηρίων, είναι κυρίως γνωστές από τη Συρία.²⁵ Ανάμεσα σε αυτά, όσα χαρακτηρίζονται ως χριστιανικά (αναγνωρίζονται επίσης ιουδαϊκά, πολυθεϊστικά και άλλα) χρονολογούνται κυρίως από τον ύστερο 4ο αι. και εντεύθεν, και συνήθως συνοδεύονται από σύμβολα ή άλλες πληροφορίες που προσδιορίζουν τον αποδέκτη της ευχής/επευφημίας. Πρόκειται για μία πρακτική, η οποία δεν μαρτυρείται τόσο συχνά αλλού, ειδικά όσον αφορά

20. Ενδεικτικά, *I.Ephesos* 1366.2· *TAM* IV,1 369 (Νικομήδεια Βιθυνίας)· *I.Salamine* 13, 228 (Κύπρος)· *IGLS* 5, 2461 (Έμεσα).

21. Ενδεικτικά, *IGLS* 5, 2204 (Ἔμεσα, 509 μ.Χ.)· *SEG* 35, 1557B (Nahal Michmas / Wadu Suweinit, 6ος αἰ.)· *SEG* 44, 801 (Beneventum, 6ος αἰ.).

22. Ενδεικτικά, *IGLS* 2, 365 και 583· Beševliev 1964, 77· *I.Cilicie* 114 (Αναζαρβός, Κιλίκια, 5ος/6ος αι.)· *IGLS* 4, 1907 (el-Mešréfé, Απάμεια).

23. Ενδεικτικά, IG II/III², 13307 (Αθήνα, 5ος/6ος αι.)· IG II/III², 13311 (Αθήνα, 5ος/6ος αι.)· SEG 59, 1390 (Λυδία, βυζαντινή περίοδος)· SEG 32, 1481 (Sameh/Συρία, 6ος/7ος αι.)· Bernand, Bernand 1969, 201 (περ. 537 μ.Χ.)· IGLS 4, 1404 (Shnān, Απάμεια).

24. Ενδεικτικά, *I.Salamine* 13, 238· *IG II/III²*, 13309 (Αθήνα, 4ος/5ος αι.).

25. Ενδεικτικά, Riba, Feissel 2012, 232 αρ. 5, εικ. 15 (Τούτῳ νίκα· 4ος/5ος αι.)· *IGLS* 4, 1484 (+ νίκαε· Meḡeleyya)· *IGLS* 4, 1404 (τὸ σημίῳν {σημεῖον} τοῦτο νικῇ· Shnān)· *IGLS* 4, 1492 (Serḡilla)· *IGLS* 4, 1443 (Χ(ριστο)ῦ τὸ νίκος. φεῦγε, Σατανᾶ· Dēr Sambil)· *IGLS* 4, 1457 (ὁ κόμις Πρίσκοκ ἐν τούτῳ νικῇ· el-Bāra, 6ος αι.)· *IGLS* 4, 1460 ([+ Χριστὸς] ἀεὶ νικῇ· el-Bāra)· *IGLS* 4, 1752 (+ Ῥωμίλου πολ(λ)ὰ τ·ὰ ἔ·[τη· εἰς] ἀεὶ Χρι[στὸς]<· νικῇ· Umm el-Khalakhil, 453/4 μ.Χ.)· *IGLS* 21,5,1, 18 (νικᾷς Χριστ(έ) Sameh, Αραβία). Για σχετική βιβλιογραφία, βλ. Trombley 1993-1994, 2.143-374· Fürst 2005· Di Segni 1994, αρ. 18a, 21, 21a, 31, 33, 46, 49, 50, 51, 56, 57, 58, 61.

ιδιωτικές οικίες.²⁶ Οι επιγραφές αυτές από τη Συρία είχαν κυρίως αποτροπαϊκή λειτουργία ή τη μορφή προσευχών για θεία προστασία, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις λειτουργούσαν, σύμφωνα με τους μελετητές, και ως ομολογία πίστewς.²⁷

Μια ταύτιση με τον Ιησού Χριστό στο παράδειγμα της Ελεύθερνας χρονολογούμενη τον 3ο αι., όταν δηλαδή η χριστιανική θρησκεία παρέμενε ακόμη υπό διωγμό ή και τον 4ο αι. ακόμα, όπου τέτοιες επιγραφές, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο χώρο, γενικά σπανίζουν, δεν φαίνεται ιδιαίτερα πειστική.²⁸ Επίσης, σε κανένα από τα παραπάνω παραδείγματα δεν εντοπίζεται η συγκεκριμένη παραλλαγή που μελετάμε εδώ. Για να συνδέσουμε την καταστροφή του κτηρίου με τα αυτοκρατορικά διατάγματα κατά των χριστιανών του 3ου αι. θα πρέπει να υποθέσουμε επίσης ότι τα δωμάτια αυτά λειτουργούσαν ως εν οίκω εκκλησία, κάτι που η αρχιτεκτονική του κτηρίου και τα συνεννήματα δεν φαίνεται να πιστοποιούν.²⁹ Γενικά, τόσο ο μη προσδιορισμός του τιμώμενου όσο και ο χώρος εύρεσης της επιγραφής αποκλείουν, κατά τη γνώμη μου, την περίπτωση το κείμενο να αναφέρεται σε κάποιον άγνωστο σε εμάς θεό ή σε κάποιον αυτοκράτορα: κανένα μέχρι στιγμής στοιχείο δεν συνηγορεί να υποθέσουμε ότι το χάραγμα αυτό συνυπήρχε με μία χαμένη σήμερα απεικόνιση αυτοκράτορα εντός της οικίας ή ένα οικιακό ιερό. Οφείλουμε συνεπώς να εξετάσουμε την πιθανότητα η γενική και απρόσωπη αυτή αναφορά στο ανώφλι μιας ιδιωτικής οικίας να αφορούσε τον ιδιοκτήτη της, μία υπόθεση που οι προηγούμενοι μελετητές δεν έλαβαν υπόψη. Αξίζει επίσης να αναφέρουμε ότι σε αναθηματική επιγραφή σε βωμίσκο από την Ελεύθερνα, της ίδιας περίπου εποχής, η λέξη κύριος χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει την ιδιότητα του αναθέτη.³⁰

26. Για επευφημίες του τύπου νικῆ ἡ τύχη από ανώφλια που αναφέρονται στις φαρτρίες του ιπποδρόμου εκτός Συρίας, βλ. Roueché 2020, αρ. 4 (Γόρτυνα, 6ος αι.) και 50 (Στρατονίκεια)· επίσης σε παραστάδες θυρών: Roueché 2020, 253.

27. Για τον συμβολισμό της εισόδου στην εκκλησία και των θυρών γενικότερα στην ύστερη αρχαιότητα, βλ. Wallraff 2006. Βλ. επίσης SEG 50, 776: Κύριε νίκα· (Εκατοπυλιανή, Πάρος, 6ος αι.).

28. Βλ. σχετικά, Felle 2020· Destephen 2010, ειδικά 159 σημ. 3 (για τον ελλαδικό χώρο), και την ηλεκτρονική βάση *Inscriptiones Christianae Graecae* (ICG). Πρβλ. ωστόσο σημ. 12.

29. Για έναν ευκτήριο οίκο του ύστερου 3ου αι. από την αρχαία Μεσσήνη, βλ. Θέμελης 2019, 42-47· Tsvikis 2022 (και άλλα παραδείγματα).

30. SEG 41, 745 (2ος - 4ος αι.): ὑπὲρ [Α]λεξάνδρ[ο][υ] τοῦ κυρίου.

Οικίες ή ιδιοκτήτοι χώροι καλύπτονταν συχνά με graffiti και dipinti είτε από τους ιδιοκτήτες και το προσωπικό της οικίας, είτε από επισκέπτες.³¹ Μάλιστα, η συχνότερη κατηγορία ακιδογραφημάτων από τις επίσημες αίθουσες των ρωμαϊκών οικιών από την Πομπηία, την Έφεσο και αλλού αφορούσαν τα δημόσια θεάματα (spectacula).³² Ο προφανής συνειρμός όσον αφορά τη χρήση της λέξης νίκη είναι συνεπώς με θεάματα και διασκεδάσεις, όπως, για παράδειγμα, ιπποδρομίες ή αθλητικούς αγώνες και ρωμαϊκούς ludi, μουσικούς και θεατρικούς αγώνες και παιχνίδια, τα οποία ο πλούσιος ιδιοκτήτης παρέθετε ως χορηγός, είτε προς ολόκληρη την πόλη σε δημόσιο χώρο, είτε, εντός της πολυτελούς οικίας, προς τους προσκεκλημένους του. Μια γλαφυρή εικόνα για εν οίκω θεάματα, επευφημίες και επιτοίχιες επιγραφές στο πλαίσιο της συμποτικής διασκέδασης μάς παρέχει η διήγηση για το συμπόσιο του πλούσιου απελεύθερου Τριμαλχίωνα από το γνωστό σατυρικό μυθιστόρημα του Πετρωνίου.³³ Στα θεάματα αυτά παρέπεμπαν άλλωστε και οι σχετικά συχνές απεικονίσεις τέτοιων θεμάτων σε επιδαπέδια ψηφιδωτά, τοιχογραφίες και γκράφιτι, καθώς και άλλα αντικείμενα, χρηστικά ή πολυτελείας, των πλούσιων ρωμαϊκών οικιών.³⁴

Με βάση όλα τα παραπάνω θεωρώ ότι η επιγραφή απαθανατίζει κάποια επευφημία, προς τιμήν του ιδιοκτήτη της ρωμαϊκής οικίας, ανάλογη των εὐτυχεῖ!, sophos!, salutem!, salve!, vale!, feliciter! κ.λπ., σε ανάμνηση ενδεχομένως κάποιας χορηγικής ή άλλης νίκης.³⁵ Τα υπόλοιπα παραδείγματα της

31. Πρόσφατες μελέτες για το θέμα: Rathmayr, Scheibelreiter-Gail 2023· Benefiel, Keegan 2016.

32. Langner 2001, 111. Για γκράφιτι και δημόσια θεάματα από την Αφροδισιάδα, βλ. Chaniotis, De Staebler 2018· Beschtaouch 2011.

33. Πετρ. *Σατυρικόν*. 53, 59, 68. Πρβλ. Σουητ. *Αυγ.* 74, 78-80, 84. Για συμποτικά θεάματα και παιχνίδια, βλ. Horsfall 1989, 80-81 και 83-85. Για επιγραφές στις παραστάδες των θυρών της αίθουσας υποδοχής του Τριμαλχίωνα γίνεται λόγος στο Πετρ. *Σατυρικόν* 30. Για επευφημίες, βλ. *Σατυρικόν* 40, 60, 61, 74.

34. Dunbabin 2017 και 2016. Ας σημειωθεί επίσης ότι το πρόγραμμα των ιπποδρομιών ξεκινούσε με μια πομπή (απεικονίσεων της θεάς Νίκης;) που ονομαζόταν νίκη: Roueché 2007, 62.

35. Παραδείγματα: Keegan 2011, 169, 171, 179-180, 182· Barbet 2005, 42-47, 69, 117-119 (Ζεὺ κύρει· αἰ ζοῖην Γερμανῶ), 182-183· Taeuber 2016, 245, 754, 760. Πρβλ. *SEG* 27, 239, όπου κτητορική επιγραφή/επευφημία σε ψηφιδωτό δάπεδο ρωμαϊκής οικίας από την Νικόπολη (τέλη 3ου / αρχές 4ου αι.): Εὐτυχίτω ἡ τύχη τῆς οἰκίας, εὐτυχίτω καὶ ὁ ἀνανεωτὴς τῆς οἴκου) [...].

παραλλαγής αυτής αλλά και η διαδεδομένη χρήση των επευφημιών γενικά κατά την ύστερη αρχαιότητα, καθιστούν τη σύνδεση αρκετά πιθανή, αλλά όχι απαραίτητη.³⁶ Μια πληροφορία του ιστορικού του 4ου αι. Αμμιανού Μαρκελλίνου, η οποία δεν έχει προσεχθεί αρκετά, ίσως να ρίχνει περισσότερο φως στο ζήτημα αυτό. Περιγράφοντας το κλίμα γενικής καχυποψίας και εκτεταμένων διώξεων στα χρόνια του αυτοκράτορα Κωνσταντίου Β' (356-357 μ.Χ.), ο Αμμιανός (16.8.9) γράφει:

Malignitate simili quidam agens in rebus in Hispania ad cenam itidem invitatus, cum inferentes vespertina lumina pueros exclamasse audisset ex usu "vincamus," verbum sollemne interpretatum atrociter delavit nobilem domum.

«Με παρόμοια κακία ένα μέλος της αυτοκρατορικής μυστικής υπηρεσίας στην Ισπανία, που ήταν επίσης προσκεκλημένος σε δείπνο, όταν άκουσε τους σκλάβους που έφερναν τα φώτα όταν βραδιάζει να φωνάζουν (όπως είναι η συνήθεια) «είθε να νικήσουμε», πήρε τοις μετρητοίς τη φράση αυτή και κατέστρεψε με μανία την ευγενική αυτή οικία».

Μια φράση λοιπόν η οποία σχετίζεται με ένα σύνηθες οικιακό τελετουργικό, το οποίο εκτελούσαν δούλοι του σπιτιού, ερμηνεύεται κακόβουλα ως μια ευχή για την ανατροπή του αυτοκράτορα.³⁷ Πρόκειται ωστόσο για μια ευχή για την ευδαιμονία της οικίας και του κυρίου της, η οποία θα ενσωμάτωνε, όπως συνηθιζόταν στην ύστερη αυτοκρατορία, στοιχεία του αυτοκρατορικού

36. Πρβλ. μια λατινική επιγραφή σε ελεφαντοστέινο πλακίδιο (2ος - 4ος αι. μ.Χ.) που βρέθηκε σε τάφο από το York, όπου διαβάζουμε *domine Victor vincas felix*, πιθανότατα, ως μια γενική επευφημία για ευδαιμονία (Frere, Tomlin 1991, 2441.7).

37. Μετά τη λέξη *vincamus* στο χειρόγραφο του Βατικανού (Vat. Lat. 1873) το κείμενο σώζεται αποσπασματικά. Η παρούσα αποκατάσταση θεωρείται ως η ασφαλέστερη στις σύγχρονες εκδόσεις του κειμένου, π.χ. Rolfe 1940, I. 237· Seyfarth 1968, 172-173, σημ. 85· Galletier 1978, 162. Σχολιάζοντας το απόσπασμα ο P. de Jonge (1972, 96-97) και οι υπόλοιποι το συνδέουν με το ακόλουθο παράθεμα του Βάρρων (Ling. vi. 4): *Graeci quoque, cum lumen affertur, solent dicere φῶς ἀγαθόν*. Πουθενά όμως δεν γίνεται λόγος για τη νίκη του σκότους από το φως, όπως υποθέτει ο σχολιαστής. Άλλοι μελετητές έχουν αποκαταστήσει το απόσπασμα ως *pereundum est nocti* (Rolfe) ή *vincam<us ver>sperum* (Wagner). Και καταλήγει ο de Jonge, «But with Wagner I am surprised that this agens in rebus succeeds in interpreting a normal exclamation (ex usu) in such a way that the host could be accused of being a conspirator and that this was believed».

τελετουργικού.³⁸ Όπως είδαμε, ανάλογες ευχές προς τον ιδιοκτήτη της οικίας από δούλους, συνδαιτημόνες ή επισκέπτες ήταν συχνές σε επιγραφές και γκράφιτι από το εσωτερικό πλούσιων οικιών.³⁹

Συμπερασματικά, η επιγραφή από την Ελεύθερνα ανήκει στην κατηγορία των επευφημιών ως μια λιγότερο διαδεδομένη παραλλαγή του τύπου νικᾷ ἡ τύχη, νικᾷ ο δείνα κ.λπ. Αν και η λ. κύριος θα μπορούσε να αναφέρεται τόσο σε θεούς όσο και σε διαφορετικές ομάδες ανθρώπων, υποστήριξα ότι αφορά τον ιδιοκτήτη της οικίας, εντός της οποίας η επιγραφή βρέθηκε. Η επιγραφή συνεπώς θα μπορούσε να αναφέρεται σε κάποια χορηγική ή άλλη νίκη ή να λειτουργεί γενικά ως μια ευχή για επιτυχία και ευδαιμονία του ιδιοκτήτη της οικίας. Επιπλέον, το χάραγμα αυτό θα μπορούσε να παραπέμπει και σε ένα παρόμοιο τελετουργικό με αυτό που περιγράφει ο Αμμιανός, όπου οι δούλοι του σπιτιού επευφημούν τον κύριό τους και ιδιοκτήτη του σπιτιού, σύμφωνα με τη συνήθη χρήση του όρου κύριος. Η τελευταία ερμηνεία φαίνεται να διαφωτίζει και το απόσπασμα του Αμμιανού, αποσυνδέοντάς το, ενδεχομένως, από τα ερμηνευτικά σχόλια που μέχρι στιγμής το συνοδεύουν στις σύγχρονες εκδόσεις του. Η παρούσα μελέτη σημειώνει επίσης την έλλειψη μιας ολοκληρωμένης μελέτης για τον εκχριστιανισμό της Κρήτης και θέτει επί τάπητος μεθοδολογικά ζητήματα για το πώς αντιλαμβανόμαστε την ύστερη αρχαιότητα (ως πρωτίστως ύστερη ρωμαϊκή ή πρώιμη βυζαντινή/χριστιανική), και το πώς, κατά συνέπεια, ερμηνεύουμε το υλικό, ανάλογα με τις παραδοχές μας στο βασικό αυτό ερώτημα.

Γεώργιος Δεληγιαννάκης
Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου
g.deligiannakis@ouc.ac.cy

38. Βλ. σχετικά, MacMullen 1964.

39. Βλ. σημ. 33 και 34. Ευχές σε ανώφλια: *CIL* 8, 22774 και 21533. MacMullen 1964, 438 σημ. 16. Η από κοινού χρήση επευφημιών στα ελληνικά και τα λατινικά μαρτυρείται από πολλές πηγές, όπως επίσης και η συχνή σύμφυρση αμετάφραστων λατινικών και ελληνικών όρων ακόμα και σε υστερορωμαϊκές επιγραφές, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τη φράση τοῦ βί[νκ]ας (τοῦ βίγκας, τοῦ βίκας, τοῦμβικας, τοῦμβικας, σο βίνκας) για το λατινικό *tu vincas* και αντίστοιχα της λέξης *nika* συν κλητική ονόματος, στα λατινικά. Ενδεικτικά, Miranda 2002, αρ. 1 (Ιουστινιανός Α'), 110, 112-114· *I.Chr. Crete* 23· Puk 2014, 320-321. Επίσης, *SEG* 66, 509 (βερε = vere, ἀληθῶς).

Summary

P. Themelis (*Κριτική Εστία* 5, [1994-1996], 269; *SEG* 45, 1266) published a short graffito that was engraved on the door lintel connecting the rooms 23 and 26 of the so-called House 2 of Sector I of ancient Eleftherna. It reads Νείκην τῷ Κυρείῳ. It has been dated to the third or the early fourth century CE and it has been interpreted as a wish to the God by Christians, possibly related to the religious persecutions of the Roman State against them ca. 250 CE. The use of the terms κύριος and ν(ε)ίκη in Roman and Late Roman acclamations found in textual sources, in both religious and secular contexts, is here analysed; the author rejects the previous interpretations and argues that this graffito is an acclamatory wish for a victory and/or the well-being of the owner of the house. Based on Amm. Marc. 16.8.9, he, moreover, connects it with a contemporary ritual of the Roman house.

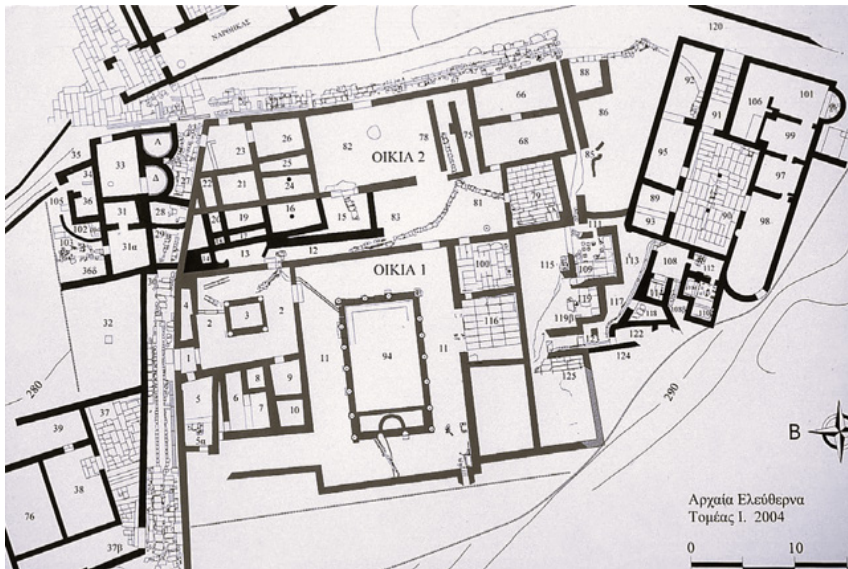
Συντομογραφίες-Βιβλιογραφία

- Θέμελης, Π. 1994-1996. «Ελεύθερνα», *Κρητική Εστία* 5, 267-283.
- Θέμελης, Π. 2019. *Αρχαία Μεσσήνη*. Αθήνα.
- Aldrete, G.S. 1999. *Gestures and Acclamations in Ancient Rome*. Βαλτιμόρη – Λονδίνο.
- Alpers, M.H., Halfmann, H. (επιμ., με τη συνεργασία των J. Mansfield και C. Schäfer) 1995. *Supplementum Ephesium*. Αμβούργο.
- Amundson, L. 1935. *Greek Ostraka in the University of Michigan Collection*. Ann Arbor.
- Bagnall, R.S. κ.ά. 2016. *Graffiti from the Basilica in the Agora of Smyrna*. Νέα Υόρκη.
- Baird, J., Taylor, C. 2011. *Ancient Graffiti in Context*. Νέα Υόρκη.
- Barbet, A. (επιμ.) 2005. *Zeugma II : Peintures murales romaines* (Varia Anatolica 17). Παρίσι.
- Belayche, N. 2020. «Kyrios and Despotes: Addresses to Deities and Religious Experiences», στο V. Gasparini κ.ά. (επιμ.), *Lived Religion in the Ancient Mediterranean World: Approaching Religious Transformations from Archaeology, History and Classics*. Βερολίνο – Βοστώνη, 87-116.
- Benefiel, R., Keegan, P. (επιμ.) 2016. *Inscriptions in the Private Sphere in the Greco-Roman World*. Leiden – Βοστώνη.
- Bernand, A., Bernand, É. 1969. *Les inscriptions grecques de Philae*. 2 τόμ. Παρίσι.
- Beschaouch, A. 2011. «Invidie vide : La compétition publique entre les sodalités africo-romaines et son écho dans l'espace domestique», στο M. Corbier, J.-P. Guilhembet (επιμ.), *L'Écriture dans la maison romaine*. Παρίσι, 315-325.
- Beševliev, V. 1964. *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*. Βερολίνο.
- Bilabel, F. (επιμ.) 1938. *Sammelbuch Griechischer Urkunden aus Ägypten*. Τόμ. 5.2. Χαϊδελβέργη.
- Breytenbach, C., Zimmermann, C. (επιμ.). *Inscriptiones Christianae Graecae (ICG): A database of early Christian inscriptions* (<https://icg.uni-kiel.de>) (προσπελάστηκε 26/02/24).
- Chaniotis, A. 2009. «Acclamations as a Form of Religious Communication», στο H. Cancik, J. Rüpke (επιμ.), *Die Religion des Imperium Romanum: Koine und Konfrontationen*. Tübingen, 199-218.
- Chaniotis, A., De Staebler, P.D. 2018. «Gladiators and Animals: New Pictorial Graffiti from Aphrodisias and Their Contexts», *PHILIA. International Journal of Ancient Mediterranean Studies* 4, 31-54.

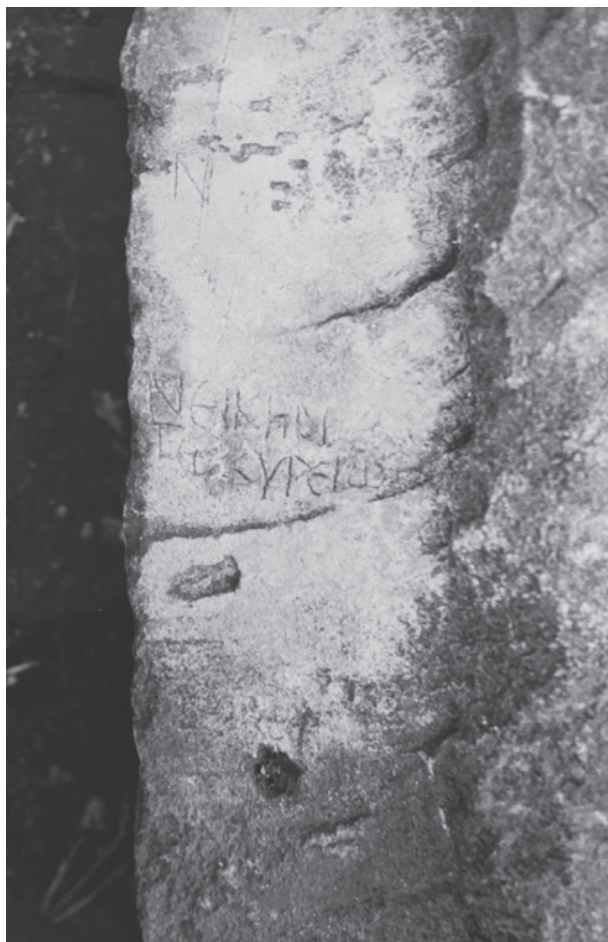
- Corbier, M., Guilhembet, J.-P. (επιμ.) 2011. *L'Écriture dans la maison romaine*. Παρίσι.
- De Jonge, P. 1972. *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus*. Τόμ. XVI. Groningen.
- Destephen, S. 2010. «La christianisation de l'Asie Mineure jusqu'à Constantin : Le témoignage de l'épigraphie», στο H. Inglebert, S. Destephen, B. Dumézil (επιμ.), *Le problème de la christianisation du monde antique*. Παρίσι, 159-194.
- Di Segni, L. 1994. «Εἰς Θεὸς in Palestinian Inscriptions», *Scripta Classica Israelica* 13, 94-115.
- Dunbabin, K.M.D. 2016. *Theater and Spectacle in the Art of the Roman Empire*. Λονδίνο.
- Dunbabin, K.M.D. 2017. «Athletes, Acclamations, and Imagery from the End of Antiquity», *JRA* 30, 151-174.
- Felle, A.E. 2020. «Examples of 'In-group' Epigraphic Language: The Very First Inscriptions by Christians», *The Journal of Epigraphic Studies* 3, 131-148.
- Felle, A.E., Ward-Perkins, B. 2021. *Cultic Graffiti in the Late Antique Mediterranean and Beyond*. Turnhout.
- Frere, S.S., Tomlin, R.S.O. 1991. *Roman Inscriptions of Britain*. Τόμ. II.3. Οξφόρδη.
- Fürst, A. 2005. «Christentum im Trend: Monotheistische Tendenzen in der späten Antike», *ZAC* 9, 497-501.
- Galletier, E. 1978. *Ammien Marcellin. Histoire*. Τόμ. 1: Livres XIV-XVI. Παρίσι.
- Gauthier, H. 1911. *Les temples immergés de la Nubie : Le Temple de Kalabchah*. Κάιρο.
- Horsfall, N. 1989. «'The Uses of Literacy' and the *Cena Trimalchionis*: I», *G & R* 36.1, 194-209.
- Keegan, P. 2014. *Graffiti in Antiquity*. Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Keegan, P. 2011. «Blogging Rome: Graffiti as Speech-Act and Cultural Discourse», στο J. Baird, C. Taylor (επιμ.), *Ancient Graffiti in Context*. Νέα Υόρκη, 165-190.
- Klauser, T. 1950. «Akklamation», *RAC* 1, 216-233.
- Kruse, T. 2006. «The Magistrate and the Ocean: Acclamations and Ritualised Communication in Urban Assemblies in Roman Egypt», στο E. Stavrianopoulou (επιμ.), *Ritual and Communication in the Graeco-Roman World (Kernos Suppl. 16)*. Λιέγη, 297-315.
- Kuhn, C. 2012. «Emotionality in the Political Culture of the Graeco-Roman East: The Role of Acclamations», στο A. Chaniotis (επιμ.), *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*. Στουτγκάρδη, 295-316.
- Langner, M. 2001. *Antike Graffitizeichnungen: Motive, Gestaltung und Bedeutung*. Βισμπάντεν.

- Lohmann, P. 2018. *Graffiti als Interaktionsform: Geritzte Inschriften in den Wohnhäusern Pompejis*. Βερολίνο – Βοστώνη.
- MacMullen, R. 1964. «Some Pictures in Ammianus Marcellinus», *ABull* 46.4, 435-456.
- Mass, P. 1912. «Metrische Akklamationen der Byzantiner», *ByzZ* 21.1, 28-51.
- Miranda, E. 2002. «Acclamazioni a Giustiniano I da Hierapolis di Frigia», στο D. De Bernardi Ferrero (επιμ.), *Saggi in onore di Paolo Verzone (Hierapolis, Scavi e ricerche IV)*. Ρώμη, 109-118.
- Papakonstantinou, Z. 2015. «Boys Will Be Boys: Agonistic Graffiti from Iasos», *Gephyra* 12, 111-120.
- Perdrizet, P., Lefebvre, G. 1919. *Les Graffites Grecs du Memnonion d'Abydos*. Ναύσού.
- Peterson, E. 1926. ΕΙΣ ΘΕΟΣ. *Epigraphische, formgeschichtliche und religionsgeschichtliche Untersuchungen zur antiken "Ein-Gott" Akklamation*. Γκέτινγκεν.
- Puk, A. 2014. *Das römische Spielewesen in der Spätantike*. Βερολίνο – Βοστώνη.
- Rathmayr, E., Scheibelreiter-Gail, V. 2023. *Inschriften im Wohnhäusern 1: Griechenland und der Balkan* (Veröffentlichungen zur Epigraphik 1). Βιέννη.
- Riba, B., Feissel, D. 2012. «L'église de l'Est et les inscriptions du village du Kafr 'Aqab (Gebel Wastani, Syrie du Nord)», *Syria* 89, 213-233.
- Rolfe, J.C. 1940. *Ammianus Marcellinus with an English Translation* (The Loeb Classical Library 300). 7η εκδ. Κέιμπριτζ, ΜΑ.
- Roueuché, C. 2011. "Acclamations at the Council of Chalcedon", στο R. Price, M. Whitby (επιμ. & μτφρ.), *Chalcedon in Context: Church Councils 400-700* (Translated Texts for Historians, Contexts 1). Liverpool, 169-77.
- Roueuché, C. 1984. «Acclamations in the Later Roman Empire: New Evidence from Aphrodisias», *JRS* 74, 181-199.
- Roueuché, C. 1993. *Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods*. Λονδίνο.
- Roueuché, C. 2007. «Spectacles in Late Antiquity: Some Observations», *AntTard* 15, 59-64.
- Roueuché, C. 2020. «Celebrity and Power: Circus Factions Forty Years on», στο W. Harris, A. Hunn Chen (επιμ.), *Late Antique Studies in Memory of Alan Cameron*. Leiden, 247-259.
- Rutherford, I. 2003. «Pilgrimage in Greco-Roman Egypt: New Perspectives on Graffiti from the Memnonion at Abydos», στο P. Matthews, C. Roemer (επιμ.), *Ancient Perspectives on Egypt*. Λονδίνο, 171-189.
- Rutschowskaya, M.-H. 2000. «Le peigne d'Helladia», στο N. Bosson (επιμ.), *Études coptes VII. Neuvième journée d'études*, Montpellier, 3-4 juin 1999 (Cahiers de la Bibliothèque copte 12). Παρίσι, 235-244.

- Scholz, M., Horster, M. (επιμ.) 2015. *Lesen und Schreiben in den römischen Provinzen: Schriftliche Kommunikation im Alltagsleben*. Mainz.
- Seyfarth, W. 1968. *Ammianus Marcellinus: Römische Geschichte*. Τόμ. Ι: Buch 14-17. Βερολίνο.
- Sweetman, R. 2019. «Community, Church, and the Conversion in the Prefecture of Illyricum and the Cyclades», στο D.K. Pettegrew, W.R. Caraher, T.W. Davis (επιμ.), *The Oxford Handbook of Early Christian Archaeology*. Οξφόρδη, 515-536.
- Taeuber, H. 2016. «Graffiti», στο E. Rathmayr (επιμ.), *Hanghaus 2 in Ephesos. Die Wohninheit 7: Baubefund, Ausstattung, Funde, Forschungen in Ephesos 8/10*. Βιέννη, 233-258.
- The Cult of Saints = A Research Project on the Cult of Saints from Its Origins to circa AD 700, across the Entire Christian World* (<http://csla.history.ox.ac.uk/>) (προσπελάστηκε 26/02/24).
- Themelis, P. 2004. «The Polis: East Excavation Sector I», στο N.C. Stampolidis (επιμ.), *Eleutherna: Polis – Acropolis – Necropolis*. Αθήνα, 46-81.
- Themelis, P. 2009. «The Historical Background», στο P. Themelis (επιμ.), *Ancient Eleutherna: Sector I*. Αθήνα, 45-94.
- Themelis, P. 2020. «The Urban Villas of Eleutherna (Sector I)», στο N. Σταμπολίδης, Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου. Η Ελεύθερνα, η Κρήτη και ο Έξω Κόσμος*. Αθήνα – Ρέθυμνο, 174-183.
- Trombley, F.R. 1993-1994. *Hellenic Religion and Christianization c. 370-529*. Leiden – Βοστώνη.
- Trombley, F.R., Watt, J.W. 2011. *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite. Translated with notes and introduction*. Λίβερπουλ.
- Tsivikis, N. 2022. «Christian Inscriptions from a Third and Fourth-century House Church at Messene (Peloponnese)», *The Journal of Epigraphic Studies* 5, 175-197.
- Tzifopoulos, Y.Z. 2000. «The Inscriptions», στο Π. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα: Τομέας Ι*. Τόμ. 2. Ρέθυμνο, 101-154.
- Wallraff, M. 2006. «“Ego sum ostium”: Kirchenportale und andere Türen im antiken Christentum», *ThZ* 62, 321-337.
- Webb, R. 2002. «Female Entertainments in Late Antiquity», στο P. Easterling, E. Hall (επιμ.), *Greek and Roman Actors: Aspects of an Ancient Profession*. Κέιμπριτζ, 282-303.
- Wiemer, H.-U. 2004. «Akklamationen im spätrömischen Reich: Zur Typologie und Funktion eines Kommunikationsrituals», *AKG* 86, 27-73.

Εικ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο των Οικιών 1 και 2 (© Π. Θέμελης/Ε.Μ.Α.Σ.).

Εικ. 2. Η επιγραφή Νείκην τῷ Κυρείῳ από το ανώφλι της Οικίας 2 (© Π. Θέμελης/Ε.Μ.Α.Σ.).